

अथ पिप्पलादपिप्रोक्ता काशीपण्डितसभया “पण्डितराजे”
त्युपाधिविभूषितेन परमहंस परिव्राजकाचार्यं स्वामिश्रीभगवदाचार्येण निर्मितेन

प्रश्नोपनिषत्संस्कारभाष्येण

संवलित्वा

प्रश्नोपनिषद्:

मङ्गलाचरणम्

यत्पादपद्ममधुलम्पटतामुपेत्य,

श्रीमान्हरिर्भवति

माधवनामधेयः ।

अम्बामनन्तमतिशक्तिबलामहं तां

श्रद्धानतेन शिरसा शरणं करोमि ॥१॥

आचार्यपरमानन्दजपद्वन्द्वमुपास्महे ।

यत्कृपालेशतोपि स्यादुद्धारो नः क्षणादपि ॥२॥

दिव्यदृष्टिर्यतः प्राप्ता सत्यमार्गानुगामिनी ।

तामहं गुरुपादानां पादुकां शिरसावहे ॥३॥

अरण्यं कण्टकाकीर्णं निर्भोकः प्रविशाम्यहम् ।

तत्र श्रीमद्गुरोः पादपङ्कजालम्बनं महत् ॥४॥

व्याख्यातुमुत्सहे भव्या भव्यैरुपनिषद्गवीः ।

भावैः शब्दैश्च सत्कृत्याः परमार्थप्रकाशिकाः ॥५॥

मृच्छिलाखण्डयुक्तोपि गोधूम इति कथ्यते ।

मृच्छिलाखण्डसंयोगवियुक्तो हि स भुज्यते ॥६॥

आचार्यचरणाम्भोजमन्यान्विद्यागुरुनपि ।

प्रश्नोपनिषद् व्याख्या प्रणम्य तन्यते मया ॥७॥

सज्जना जनयिष्यन्ति हृदयेत्र महादरम् ।

दुर्जना जनयिष्यन्ति हृदये विषमुल्बणम् ॥८॥

तेषामेव विषेण स्याद्धानिस्तेन दुरव्यया ।

पायाच्छीराम एवात्र तान्सदेत्येव कामये ॥९॥

अथ प्रश्नोपनिषद्

सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्या-
यणी च गार्ग्यः कौशल्यश्चाश्वलायनः भार्गवो वैदर्भिः
कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं
ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह
समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजो नाम्ना सुकेशा । शिबेर-
पत्यं शैब्यो नाम्ना सत्यकामः । सूर्यस्यापत्यं सौर्यस्तस्या-
पत्यं सौर्यायणिः । सौर्यायणीति दीर्घकारान्तोपपाठः ।
गार्ग्यो गर्गगोत्रोत्पन्नः अश्वलस्यापत्यमाश्वलायनो
नाम्ना कौशल्यः । भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवो वैदर्भिर्विदर्भेषु
भवः । कत्यस्यापत्यं कात्यायनो नाम्ना कबन्धी ।
ते हैते षड् ब्रह्मपरा ब्रह्म परं प्रधानं येषां ते ब्रह्मनिष्ठा
ब्रह्मणि निष्ठा येषां ते परं ब्रह्मान्वेषमाणा जिज्ञा-
समानाः आसन्निति शेषः । ते ह समित्पाणयः सन्तो
भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्ना उपसेदिवांसः । कुतस्त-
मुपसन्ना इत्याह—एष वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य ।
नतु ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मान्वेषमाणा इति विशेषणद्वयेन
केवलं ब्रह्मैव तेषां जिज्ञासितमासीदिति स्पष्टमेव
कथं तर्ह्येष तत्सर्वं वक्ष्यतीत्युक्तिः ? उच्यते । ब्रह्म-
विषये यद्यज्ज्ञातव्यं स्यात्तत्किमस्ति कुत्रास्ति नित्य-
मस्त्यनित्यं वेत्यादि सर्वमुद्दिश्य सर्वं वक्ष्यतीत्युक्तिः ।
अत्रेदमवधेयम्—षट्स्वपि प्रश्नेष्वत्र नाधिकृतं देवादब्रह्म ।
अन्य एव प्रश्ना अत्र समुत्थापिता ब्रह्मविरहिताः ।
अन्यदुपक्रान्तमन्यद्वि प्रक्रान्तम् । अन्यदप्येकं वैलक्षण्य-
मत्र । तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च ते संवत्सरं समाप्य
सर्वे ते सहैव पुनः पिप्पलादमुपसन्ना विक्रमेणैव
प्रश्नकर्तारो बभूवुः । षष्ठः कबन्धी । स च प्रथमः
प्रश्नकर्ता । पञ्चमो भार्गवो वैदर्भिः । स च द्वितीयः
प्रश्नकर्ता । चतुर्थः कौशल्यश्चाश्वलायनः । स च
तृतीयः प्रश्नकर्ता । तृतीयः सौर्यायणी गार्ग्यः । स च
चतुर्थः प्रश्नकर्ता । द्वितीयः शैब्यः सत्यकामः । स च

पञ्चमः प्रश्नकर्ता । प्रथमः सुकेशा भारद्वाजः । स च
षष्ठः प्रश्नकर्ता बभूवेति ॥ १ ॥

तान्ह स ऋषिरुवाच । भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण
श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत ।
यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

तान्समित्पाणोञ्जिष्यत्वं जिगमिषूनुपसन्नान्
पिप्पलाद ऋषिरुवाच । किम् ? यद्यपि यूयं तपस्वि-
नस्तथापि भूय एव भूयोपि पुनरपि तपसा ब्रह्मचर्येण
ब्रह्मचर्यपालनरूपेण श्रद्धया श्रद्धापूर्वकं संवत्सरं वर्षमेकं
यावत्संवत्स्यथ । ततः परं यथाकामं यथेच्छं प्रश्नान्
पृच्छत । यदि युष्माभिः पृष्ठानां प्रश्नानामुत्तरं वयं
विज्ञास्यामोवश्यं वो युष्मान्सर्वं साकल्येन वक्ष्यामः ।
न हि सर्वः सर्वं विजानातीत्यावेदनार्थमभिमाना-
भावप्रदर्शनार्थं च यदि विज्ञास्याम इति वचनं
वेदितव्यम् ॥ २ ॥

अथ प्रथमः प्रश्नः

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ भगवन्कुतो
ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

व्यतीतः संवत्सरस्तपसा । अतिक्षिप्रकारी संख्या-
क्रममविगणय्य षष्ठोपि सर्वप्रथम ऋषिमुपेत्य भगवन्
सर्वा इमाः प्रजाः कुतः कस्मात्प्रजायन्त इति ।

तस्मै स होवाचः ॥ ४ ॥

तस्मै कबन्धिने स पिप्पलाद उवाच ॥ ४ ॥

अन्नं वै प्रजापतिः । ततो ह वै तद्रेतः ।

तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ४ ॥

अन्नं प्रजापतिरुच्यते । कुतस्तस्य प्रजापतित्वम् ?
यतस्तत एव तद्रेत उत्पद्यते । अन्नादेव रेतस उत्पत्तिः ।
तस्माद्रेतस इमाः प्रजाः प्रजायन्ते । रेत एवोपादानं
सर्वासां प्रजानाम् ॥ १४ ॥

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यम् । येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

तत्तस्माद्येतत्प्रजापतिव्रतं चरन्त्यनुतिष्ठन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते सुतसुते उत्पादयन्त इत्यर्थः । प्रजापतिव्रतचरणं नाम शुद्धान्नसम्पादनम् । ये शुद्धमन्नादिकं सेवन्ते तेषां सन्ततिः शोभनाकृतिर्बलवती शुद्धधीश्च भवति । य एतादृशीं सन्ततिमुत्पादयन्ति तेषामेष संसार एव ब्रह्मलोकोः । तेषामपि चायं संसारो ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं च स्थिते स्तः । अथवा ब्रह्मचर्यमेव तपोस्ति । येषु च सत्यं प्रतिष्ठितम् । ये सत्यान्नं मनागपि प्रविचलन्ति तेष्वेव सत्यप्रतिष्ठेति ॥ १५ ॥

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

येषु मनुष्येषु भाग्यशालिषु न जिह्मं नानृतम-

इति प्रश्नोपनिषदि प्रथमः प्रश्नः

अथ प्रश्नोपनिषदि

द्वितीयः प्रश्नः

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते । कतर एतत्प्रकाशयन्ते । कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

अथ कबन्धिप्रश्नोत्तरानन्तरं भार्गवो वैदर्भिरेनमृषिं पप्रच्छ—हे भगवन् कति देवाः प्रजां प्रजायत इति प्रजा शरीरम् । विधारयन्ते विशेषेण धारयन्ति । कतरे चैतच्छरीरं प्रकाशयन्ते । उभयेषामेषां देवानां कः पुनर्वरिष्ठः श्रेष्ठ इति । विधारणप्रकाशनयोः समानार्थकत्वेपि विपरीतार्थकत्वं प्रकल्प्य प्रश्नः । शरीरविधारणकार्यमन्यत् । शरीरप्रकाशनकार्यमन्यत् । शरीरप्रकाशनं नाम शरीरे क्रियाप्रदत्वम् । शरीरविधारणं नाम शरीरे

सत्यवादित्वं न च माया पाषण्डोस्ति तेषामेवासौ परलोके प्रतिष्ठित ब्रह्मलोकः । त एव परब्रह्मलोकाधिकारिण इत्यर्थः । पूर्वस्यां श्रुतावेष ब्रह्मलोक इत्युक्तम् । अत्र चासौ ब्रह्मलोक इति प्रोक्तम् । तेन स्पष्टमेव प्रतीयतेयमपि लोको ब्रह्मलोक एव यदि सत्यब्रह्मचर्यादि प्रतिष्ठितं स्यादत्रापि जिह्मतानृतं माया चेति त्रितयं येषु सुखं तिष्ठन्ति । तेषां नास्ति विरजो विरजा ब्रह्मलोकोः । “तेषामेवैष ब्रह्मलोको न येषां तपो ब्रह्मचर्यम् । येषु सत्यं प्रतिष्ठितम्”, “तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति” इति श्रुतिद्वयमेवात्रोपनिषच्छब्दभागिति । वस्तुतस्तत्र न ब्रह्मनिरूपणं न वा ज्ञाननिरूपणम् । केवलं सदाचारनिरूपणम् । सदाचारश्च ब्रह्मचर्यसत्यरूपो जिह्मत्वानृतमायापरित्यागरूपश्च । मानवजीवन एतयोः सदाचारयोर्महन्मूल्यं महनीयम् । एताभ्यामेव ब्रह्मलोकावाप्तिर्भवति । स च ब्रह्मलोकोऽत्रत्यो वा तत्रत्यो वेत्यन्यदेतत् ॥

क्रियाप्रदत्वम् । शरीरविधारणं नाम शरीरे स्वास्थ्यादिप्रकल्पनम् ।

तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः ।

तस्मै भार्गवाय स ऋषिरुवाच । एष आकाश एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी च, वाक् मनः चक्षुः श्रोत्रं चेत्येते देवाः प्रजां शरीरं विधारयन्त इति शेषः । त एवैते देवा इदं शरीरं प्रकाशयन्ति । एनमेवार्थमन्येन प्रकारेणाह—एते नव देवाः शरीरं प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयाम इति ।

अहमेवैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति प्रत्येकमुक्तिः
॥ २ ॥

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथ ।
अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधार-
यामीति । तेश्चद्धाना बभूवुः ॥ ३ ॥

तेषां नवानामहङ्कारवचनमाकर्ण्य वरिष्ठः प्राणस्त-
र्जयमानतानुवाच मा मोहमज्ञानं वृथाभिमानं वापद्यथ
प्राप्नुतेति । एतस्मिन्विषये युष्माकमज्ञानमेव वरी-
वर्ति । युष्मदुक्तं न सत्यम् । अहमेवैतद्बाणं धारया-
मीति शेषः । ननु कथं त्वमेको बहुविधानि कार्याणि
कर्तुं बाणं धारयसीति । उच्यते । आत्मानं पञ्चधा
पञ्चभिः प्रकारैः प्राणापानव्यानसमानोदानरूपैः प्रवि-
भज्य बाणं शरीरमवष्टभ्य विधारयामीति । एवं च
युस्माकमाकाशवाय्वादीनां वचनं विजल्पनमेव । न
तथ्यमिति । एतत्प्राणवचनं श्रुत्वा त आकाशादयो-
श्चद्धाना बभूवुस्तत्र न श्रद्दधुरितिभावः ॥ ३ ॥

सोभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव । तस्मिन्नुत्क्राम-
त्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने
सर्व एव प्रतिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजा-
नमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने
सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते । एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ।
ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

अश्चद्धानांस्तान् श्रद्दधानान्विधातुं स्वोक्तिं च
प्रमाणयितुमभिमानादिव शरीरादूर्ध्वं बहिरिति यावत् ।
उत्क्रामत उत्क्राम्यति । तस्मिन्नुत्क्रामति च शरीरा-
दितरे सर्व एवाप्तेजोभूम्यादयो देवा सर्वेन्द्रियदेवाश्चो-
त्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने देहे सर्वे प्रतिष्ठन्ते ।
तत्रोदाहरणमाह—यथा मक्षिका मधुमक्षिका मधुकर-
राजानमुत्क्रामन्तं दृष्ट्वा सर्वा उत्क्रामन्ते प्रतिष्ठमाने
च तस्मिन्सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते । एवं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं
चापि सत्येव प्राणे शरीरे तिष्ठन्ति निस्सृते च तस्मि-
स्तेपि निःसरन्ति । एतां चमत्कर्ति प्राणकृतां निरीक्ष्य
प्रीतास्ते देवाः प्राणं स्तुन्वन्ति ।

स्तुतिमेवाह—

एषोग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष
वायुः । एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ।

अरवि रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । ऋचो
यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

एषोग्निस्तपति, एष सूर्यस्तपति, एष पर्जन्यो
वर्षति, एष च मघवानेष च वायुरेषा पृथिवी एष
रयिर्देवः स्वं स्वं कार्यं करोति । यच्च सदसत् याव-
त्स्थिति सदित्युच्यते नष्टे चासदित्युच्यते । सच्चासच्चा-
नयोः समाहारः सदसत् । समाहारे नपुंसकत्वमेकत्वं
च । यच्चामृतं न कदाप्यविनश्यत्स्वभावम् । एतत्सर्वं
रथनाभावरावि प्राणे प्रतिष्ठितम् । अत्यल्पमिद-
मुक्तम् । अन्यदपि—ऋचःऋग्वेदो यजूंषि यजुर्वेदः
सामानि सामवेदो यज्ञः क्षत्रं क्षत्रियजातिर्ब्रह्म च
ब्राह्मणजातिश्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् । अपगते प्राणे
न ह्येतेष्वेकमप्यवतिष्ठत इति । क्षत्रब्रह्मणोः क्षत्रस्य
प्राथम्यव्यवस्थापनमुपनिषत्सम्प्रदायः प्रायेण ॥५-६॥

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तुभ्यं
प्राण प्रजास्त्विमा बलि हरन्ति यः प्राणैः प्रति-
तिष्ठसि ॥ ७ ॥

हे प्राण प्रजापतिर्भवंस्त्वमेव गर्भे चरसि त्वमेव
तत्र रक्षकोसीतिभावः । त्वमेव प्रतिजायसे । तव
साहाय्योपेतो जीवो बहिर्निस्सरतीति त्वमपि निस्सर-
स्येवेत्याशयः । हे प्राण, इमाः सर्वा प्रजास्तुभ्यं
जठरसंनिहिताय बलिमन्नादिरूपं मातृद्वारेत्याशयः ।
हरन्ति ददति । यश्च त्वं प्राणैरन्यैरपानादिभिः सह
प्रतितिष्ठसि स त्वं प्रशस्योसीतिभावः ॥ ७ ॥

देवानामसि बह्निमतमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ।
ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

हे प्राण त्वमेव देवानां बह्निमतमो वोढूतमः सुन्दरः
प्रापकोसि । त्वयि सत्येव देवा अपि तांस्तान्पदार्थान्
भुञ्जते । पितॄणामपि त्वमेव प्रथमा स्वधासि ।
स्वधेत्यन्ननाम । त्वयि सत्येव पितरोपि जीवन्ति ।
ऋषीणामङ्गिराः प्रभृतीनामथर्वाविनाशि सत्यं च चरितं
त्वमेवासि । त्वया विना कथमृषयोपि सदाचारा-
नाचरेयुः ।

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोसि परिरक्षिता । त्व-
मन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

किं च हे प्राण त्वं तेजसेन्द्रोसि । इदि परमैश्वर्ये ।
रुद्रोसि रोदयितापि त्वमेवासि । त्वयि निर्गते देहात्सर्वे
रुदन्त्येव । परिरक्षितापि त्वमेवासि । यावत्तव स्थिति-
र्देहे तावच्छरीरं तिष्ठतीतिभावः । त्वमन्तरिक्षा
उदराकाशप्रदेशेषु चरसि । त्वं सूर्यः । त्वयि सत्येव
सूर्यः सार्थकतामधिगच्छति । त्वय्यसति नैरर्थक्यमेव
तस्य । अतएव त्वं सूर्योसि । अत एव त्वं ज्योतिषां
पतिश्चन्द्रोप्यसि । त्वयि सत्येवाह्लादकत्वं चन्द्रमस
इतिभावः ।

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः । आनन्द-
रूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

आनन्दप्रदत्वाद्धर्षे प्राणत्वमारोप्यैतत्कथनम् । स्पष्टम्
॥ १० ॥

ब्राह्म्यस्त्वं प्राणैर्कर्षित्ता विश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्च नः ॥ ११ ॥

हे प्राण त्वमेव ब्राह्म्योसि व्रतपालकोसि । त्वयि
स्थित एव सर्वेषां व्रतानां निर्वाहः । त्वमेकर्षिर्मुख्य
ऋषिः । ऋषित्वस्थितिरपि त्वदधीनैव । विश्वस्यात्ता
भक्षको नाशकोपि त्वमेवासि सत्पतिरपि त्वमेवासि ।
सत् पतिः सत्पतिः । सतां वा सत्पतिः । वयं देवास्तु

इति प्रश्नोपनिषदि द्वितीयः प्रश्नः

अथ प्रश्नोपनिषदि

तृतीयः प्रश्नः

अथ हैनं कौशल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भग-
वन्कुत एष प्राणो जायते । कथमायात्यस्मिञ्शरीरे ।
आत्मानं वा प्रविभज्य कथं वा प्रतितिष्ठते । केनो-
त्क्रमते । कथं बाह्यमभिधत्ते । कथमध्यात्ममिति ।

पूर्वप्रश्ने प्राणस्यैव प्रसङ्गः प्रस्तुतः । तद्विषयक
एवायं प्रश्नः । अत्र षट् प्रश्नाः । ब्रह्म जिज्ञासमाना-
नामेतादृशः प्रश्न आश्चर्यं जनयेदित्यत्र नाश्चर्यम् ।

आद्यस्य भक्ष्यस्य देहपोषणासाधनस्य दातारः । त्वं
च हे मातरिश्च मातरिश्च नोस्माकं सर्वेषां पिता
पालकोसि ।

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च
चक्षुषि । या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः
॥ १२ ॥

हे वायो या ते तव तनूर्वाचि सर्वेषां प्रतिष्ठिता या
च श्रोत्रे या च चक्षुषि या च मनसि संतता व्याप्ता तां
शिवां कल्याणदात्रीं कुरु । मोत्क्रमीरस्माकं शरीरात्व-
मकाले मा बहिर्गच्छ ।

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।
मातेव पुत्रानूक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ।

त्रिदिवे लौकत्रये यत्प्रतिष्ठितं यत्किञ्चिदस्ति
तदिदं सर्वं प्राणस्यैव वशे । सत्येव प्राणे तेषां सार्थक्य-
मसति च तस्मिन्नोपयोग इति मनसिकृत्योक्तिरियम् ।
हे प्राण माता पुत्रानिव त्वं नोस्मान्नक्ष । श्रीः श्रियं
प्रज्ञां च नोस्मभ्यं विधेहि कुर्वित्यर्थः । अत्र प्राणस्तुति-
दीर्घकाया निरर्थिकैव । प्रश्नस्योत्तरमपेक्षितं तत्तु
जातम् । स्तुतिर्ग्रन्थवृद्धिकरीति ॥ १३ ॥

भवतु । तृतीयस्मिन्प्रश्ने “आत्मानं वा प्रविभज्य कथं
वा प्रतितिष्ठते” इत्युक्त्या प्राणानां विभागस्तु तस्या-
वगत एवेति सूच्यते । कथं वा प्रतितिष्ठत इत्येवांशोव-
शिष्यत उत्तराय । तथापि बहुवादिन्येषोपनिषद् ।
ततः सामस्त्येनैवोत्तरं दास्यति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । अतिप्रश्नान्पृच्छसि । ब्रह्मि-
ष्ठोसि । तस्मात्तेहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

आचार्य उवाच । अतिप्रश्नानतिशयितान्प्रश्ना-
नृच्छसि । अतिशयेन वा प्रश्नानृच्छसि । ब्रह्मिष्ठोसि ।
अतिशयेन त्वं ब्रह्मविदसीति तु नैवार्थः । ब्रह्मजिज्ञासा-
मानो न भवितुमर्हत्यतिशयेन ब्रह्मवित् । प्रायेण ब्रह्म-
विदसीत्यपि नार्थः । अतिशयेन गुरुर्गिरिष्ठ इति-
वदतिशयेन ब्रह्म ब्रह्मनिष्ठ इत्यपि नार्थः । असा-
मञ्जस्यात् । अतो ब्रह्मनिष्ठोसीत्यर्थे ब्रह्मनिष्ठो-
सीत्यौपनिषदः प्रयोगः । ननु प्राणविषयकान्प्रश्नान्निशम्य
ब्रह्मनिष्ठत्वसमर्थनस्य कोवकाश इति चेत् । शृणु ।
ब्रह्मनिष्ठस्य ब्रह्मज्ञानमेव स्यान्न तु बाह्यज्ञानम् ।
प्राणविषयकज्ञानं तु ब्रह्मज्ञानापेक्षया बाह्यं ज्ञानम् । त्वं
ब्रह्मनिष्ठोस्यतो न जानासि बाह्यानि तत्त्वानि ।
तस्मात्तुभ्यमहं त्वया पृष्ठान् प्रश्नान् ब्रवीमि बोधया-
मीति यावत् ।

कुत एष प्राणो जायत इत्यस्योत्तरम्—

आत्मन एवैष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छाये-
तस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिञ्शरीरे ।

यथा एतस्मिन् पुरुषे शरीरे स्थिते प्रकाशवति प्रदेशे
स्वयमेव छाया तत्र प्रवर्तते तथैवास्मिञ्शरीरे मनो-
कृतेन मनोभिलाषमन्तरेणैतदाततं विस्तृतोयं प्राण आ-
याति । यथा देहच्छाया कञ्चित्प्रयत्नमन्तरेणैवोत्पद्यते
तथायत्नेनैव प्राणोपि शरीरेस्मिन्नायाति । एष आतत
इति वक्तव्यम् एतदातमिति नपुंसकलिङ्गेन निर्देश औ-
पनिषदः । यथा पुरुषस्य छाया स्वयमेवायाति तथैवा-
स्मिञ्शरीरे प्राणः स्वयमेवागच्छतीति स्पष्टार्थः । आ-
त्मन इत्यस्य स्वयमेवेत्यर्थः । एतेनैवार्थेन दृष्टान्तदार्ष्टी-
न्तयोः सांगत्यम् । कुत एष प्राणो जायत इतिप्रथम-
प्रश्नस्योत्तरमात्मन एवैष प्राणो जायत इति । कथमाया-
त्यस्मिञ्शरीरे इतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमप्रयत्नादेवा-
तीति ॥३॥

तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह—

यथा सम्राड्देवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते एतान् ग्राम-
नेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणा-
नृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥४॥

आत्मानं वा प्रविभज्य कथं वा प्रतितिष्ठत इत्य-
स्योत्तरमाह यथा सम्राडिति । यथा सम्राडधिकृता-

नृरुषान्विनियुङ्क्ते त्वमेतान् ग्रामानधितिष्ठ त्वं चैता-
निति । एवमेवैष प्राण एवेतरान् प्राणान् पृथक्पृथक्
संनिधत्ते पृथक्पृथक् क्रियायां नियोजयतीति । सम्राट्-
स्थानीयो मुख्यः प्राणः । अधिकृतस्थानीया इतरे
प्राणा । यथा सम्राट् अधिकृतानां नियोगे स्वतन्त्रस्तथैव
मुख्यप्राणोपीतरेषां प्राणानां विनियोगे स्वतन्त्रः । ना-
त्रात्मा नापि परमात्मा नापि पूर्वजन्म हेतुतां घत्ते ।
स्वातन्त्र्येणैव सर्वं स्वयमेव भवतीत्येवोक्तम् । अत्रा-
त्मशब्दोपि व्यभिचारी पुरुषशब्दोपि । पुरि शेत इति
पुरुष इति नात्रार्थः किन्तु पुरुणि सिनाति बध्नातीति
पुरुषः । बहूनात्मनः शरीरमेव बध्नाति ॥ ४ ॥

अपृष्ठोपि प्राणविभागानाह—

पायूपस्थेपानम् । चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां
प्राणः स्वयं प्रतिष्ठते । मध्ये तु समानः । एष ह्येत-
द्धृतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्ताचिषो
भवन्ति ॥५॥

पायुश्चोपस्थश्चानयोः समाहारः पायूपस्थम् । पाया-
वुपस्थे च पुरीषस्य मूत्रस्य चापनयनं कुर्वन्नपानस्तिष्ठति ।
चक्षुश्च श्रोत्रं चानयोः समाहारः, चक्षुषो च श्रोत्रे चैषां
समाहारो वा चक्षुःश्रोत्रम् । तस्मिन् । मुखनासिकाभ्यां
निस्सरन् । अथवा मुखनसिकाभ्यामिति सप्तम्यर्थे पञ्च-
मी । मुखनासिकयोरित्यर्थः । संचरन् प्राणश्चक्षुःश्रोत्रेपि
व्यवस्थां करोति स स्वयं तत्र तिष्ठतीत्याशयः । मध्ये
प्राणापानयोर्मध्ये तु समानाख्यः प्राणस्तिष्ठति । भुक्तं
पीतं सर्वं समं नयतीति स समानाख्यां लभते । तस्मा-
दौदर्यादग्नेरेताः सप्ताचिषो भवन्ति सप्तसंख्याका
दीप्तयो निर्गच्छन्ति ॥५॥

व्यानस्थाननिर्देशमाह—

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनाम् ।
तासां शतं शतमेकैकस्याः । द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रति-
शाखानाडीसहस्राणि भवन्ति । आसु व्यानश्चरति ।

एष आत्मा हृदि हि हृदयप्रदेशे विद्यते । अत्रा-
त्मशब्दः प्राणवाचक एव । प्राणानां स्थानानुविधाना-
वसरे कः प्रसङ्गः खल्वात्मनां वर्णनस्य । मुख्यप्राण-
स्थानं हृदयदेश एव । मुखनासिकासंचारी वायुः प्राण
इति तु विभागोत्तरवार्ता । अत्र हृदये नाडीनामेकशतं

तिष्ठति । तासां नाडीनां मध्ये एककस्य शतं शतं भेदाः । पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्द्वा सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि । सहस्राणां द्वासप्ततिः । प्रति-शाखानाडीसहस्राणि प्रतिप्रतिनाडीशतं संख्यया प्रधान-नाडीनां सहस्राणि भवन्ति । आसु नाडीषु व्यान-श्चरति ॥६॥

उदानसञ्चारमाह—

अथैकयोर्ध्वं उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापम् । उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥७॥

तासु नाडीषु मध्ये एकया नाड्या सुषुम्नाख्यया सह ऊर्ध्वः सन् उदानो वायुः संचरन् पुण्येन कर्मणा पुण्यं लोकं नयति पापेन च कर्मणा पापं लोकं नयति । उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां च मनुष्यलोकं नयति । उदानस्य पुण्यपापमनुष्यलोकनयनमिहोक्तं तच्च बुद्धिविरुद्धम् । जडस्योदानस्य कथं स्यादवगतिः पुण्यपापयोः । कथं च चेतनकार्यं तत्तल्लोकनयनं संभवेत् । अतः पुण्येन सुखदात्पाहारेण पुण्यं लोकं सुखदां स्थितिम्, पापेन दुःखदात्पाहारेण पापं लोकं दुःखदां स्थितिमुदानो नयति । यदा चाहारः कथंचित्समः कथंचिच्च विषमो भवति तदा मनुष्यलोकं मानवावस्थितिं नयति । मानवावस्थितिरेव स्वाभाविकी । न हि कोप्येतादृशो मानवो यः सुखदामेव दुःखदामेव वा स्थितिं नित्यमेव सृजेदनुकूलप्रतिकूलहारसम्पादनेन । अतः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमितिकथनं स्वभावदर्शनार्थम् । सुखदं भोजनं सुखमेव सृजेद् दुःखदं च भोजनं दुःखमेव सृजेदिति हि स्वभावः । किं च किं नाम पुण्यं किं च पाप-मित्यद्यापि दुरवबोधम् । कथं तर्हि तन्नाडीनां स्वभाव-जडानां सुखबोधाय स्यादिति तु प्रश्नोपनिषत्कार एव जानातु पिप्पलादमहर्षिः । इदं सर्वमश्रद्धेयमेव । अस्ति कश्चनोदानाख्यः प्राणभेदः स चानुकूलभोजनपानादिना शरीरं सुखयति । एतदेव पुण्यलोकप्रापणम् । प्रति-कूलभोजनपानादिना शरीरं दुःखयति एतदेव पापलोक-प्रापणम् । अनुकूलप्रतिकूलशरीरव्यवहारेण मनुष्यशरीरं यद्वा तद्वा तिष्ठति । कदाचिन्नरोगं कदाचिच्च सारोगम् । एतदेव मानुष्यकम् । एतदेवात्र तत्त्वं नान्यत्किञ्चित् ॥ ७ ॥

व्यानं लक्षयति —

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥८॥

आत्मानं प्रविभज्य कथं तिष्ठतीतिप्रश्नस्योत्तरं जातम् । केनोत्क्रमत इत्यस्यापि पुण्येन पुण्यलोकं नय-तीत्यादिनोत्तरं विहितम् । अथेदं पञ्चमस्य प्रश्नस्य कथं बाह्यमभिधत्त इत्योत्तरं दातुं प्रक्रमते । बाह्यो बहिः संचरन् प्राण आदित्यनामा भवति । यावज्जीवं स नावखण्डयत इति तस्यादित्यत्वम् । स एष उदय-त्युदयत उदगच्छति । किं कुर्वन् ? एनं चाक्षुषं चक्षुषि भवं प्राणमनुगृह्णानः कार्यसाधनसमर्थं कुर्वाणः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमपानाख्यं प्राणम-वष्टभ्याकृष्य तिष्ठतीति भावः । अन्तरा च यदाकाशः शरीरमध्ये य आकाशस्तत्र स्थितः समानः समान-मित्यर्थः । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनुसरन् वायुर्व्यानो व्यानाख्यः ॥८॥

तेजो ह वा उदानः । तस्मादुपशान्ततेजाः पुन-र्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ॥९॥

तेजो बहिष्ठं तेजस्तच्छरीरे स्थितमुदान उदान-मनुगृह्णाति कार्यसमर्थं करोति, तस्मात्तेज एवोदानतां भजते । तस्मात् तेजस एव उदानशब्दितोन्नयनहेतुत्वात् उपशान्ततेजा उपशान्तं सर्वथा शान्तं तेज औष्ण्यं यस्य सर्षुमुर्मूरितियावत् । इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः सह स पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते ॥९॥

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयति ।

जीवो मरणकाले तस्मात्पूर्वं वा यच्चित्तो यस्मि-श्चित्तं यस्य स यत्काम इतिभावः । भवति तेन यस्मि-श्चित्तं तेन कामितेन वस्तुना हेतुना प्राणं मुख्यप्राण-मायाति । स च मुख्यः प्राणस्तेजसा उदानरूपेण युक्तः सन्नात्मना स्वेन सङ्कल्पितं लोकं नयति प्रापयति । इदं सर्वमनौपनिषदम् । उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यया भाव्यं न त्वविद्यया । एतत्सर्वमुपपादनं त्वविद्यासंवलितमेव ॥१०॥

य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेमृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥११॥

उक्तं प्राणमाहात्म्यम् । यः कोपि विद्वान् प्राणमेवं वेद न ह अस्य तस्य प्रजा हीयते विच्छिद्यते । ओहाक् त्यागे । स्वयं चामृतो भवति मृत्युबन्धनान्निर्गलितो भवतीत्यर्थः । मुक्तिर्हि औपनिषदमते बालक्रीडा । न हि तदर्थं किञ्चिच्छ्रमसाध्यं कर्म वा अन्यद्वा किञ्चित् कर्तव्यं भवति । अवगच्छन्नेव जीवः प्राणमाहात्म्यं संसारबन्धनान्मुक्तो भवति । तदर्थप्रतिपादकः श्लोकोप्यस्ति । तं च श्रावयत्यृषिः ॥११॥

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञाया-मृतमश्नुते ॥ १२ ॥

प्राणस्योत्पत्तिमायतिमागमनम् । आयतिरेवोत्पत्तिः । अत्र च भेदविवक्षया पृथगुक्तिः । स्थानं वृत्तिस्थानम् । विभुत्वं शरीरे व्यापकत्वम् अध्यात्मं चेति पञ्चधा विज्ञायामृतमश्नुते मोक्षं प्राप्नोति । अध्यात्ममिह चक्षुराद्याकारेणावस्थानं बोध्यम् । नह्यत्र संकीर्णं श्रुतानूदिते च विचारे मया हस्तक्षेपः कार्यः ॥ १२ ॥

इति प्रश्नोपनिषदि तृतीयः प्रश्नः

अथ प्रश्नोपनिषदि

चतुर्थः प्रश्नः

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्ने-तस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिञ्जाग्रति । कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति । कस्यैतत्सुखम् । कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

बह्व्य जिज्ञासमानो गार्ग्यः स्वप्नसम्बद्धान्प्रश्नान् पृच्छति । यदायं पुरुषः शरीरं स्वपिति तदस्मिन्नेव शरीरे कानि स्वपन्ति कानि च जाग्रति । स्वप्नद्रष्टा को भवति । अत्र कतर इत्यत्र तरप्रत्यय औपनिषदः । अतएव कस्यैतत्सुखं भवतीति प्रश्न उपपद्यते । कस्मिन्नु सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीति । अत्र पञ्च प्रश्नाः ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोः स्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिन्स्तेजोमण्डले एकीभवन्ति ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशति नाभिवदते नादते नानन्दयति न विसृजते नेयायते स्वपितोत्या-चक्षते ॥ २ ॥

ऋषिरुपदिशति । हे गार्ग्य सूर्यरश्मयो यथार्कस्य

सूर्यस्यास्तं गच्छत एतस्मिन्स्तेजोमण्डले सूर्ये एकीभवन्ति, उदयतश्च सूर्यात्तेः पुनः प्रचरन्ति, एवं ह वै सुप्ते शरीरे तत्सर्वं परे देवे मनस्येकी भवन्ति । परा देवता हि मन इत्युपनिषदपि शुक्लयजुर्वेदमनुसरति । तत्सर्व-मित्यस्येन्द्रियग्राम इत्यर्थः । तेनेन्द्रियग्रामस्य मनः-प्रवेशेनैष पुरुषः शरीरं श्रवणदर्शनघ्राणरसनस्पर्शना-भिवादानादानानन्दनविसर्जनायनादि न कुप्ते स्वपिति स इत्याचक्षते च लोकाः इन्द्रियाणि स्वपन्तीति प्रथम-प्रश्नस्योत्तरम् ॥ २ ॥

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्युरे जाग्रति ॥ ३ ॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह प्राणाग्नयः प्राणा एवाग्नयः त एवैतस्मिन्युरे पुरुषे सुप्ते जाग्रति ॥ ३ ॥

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देश-दिगन्तरेष्वपि प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति । दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चा-सच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

अत्र स्वापकाले एष देवो मनोरूपः स्वप्ने महिमान-
मनुभवति । कस्य महिमानम् ? स्वस्यैव । मनस एवैष
महिमा यत्तत्तदिन्द्रियाभावेऽपि तत्तदिन्द्रियानुभवोऽनुभूयते ।
तदेव विवृणोत्यनलसा मन्दालसा ना श्रुतिः । दृष्टं दृष्ट-
मनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशान्तरैर्दिगन्त-
रैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति । प्रत्यनुभवती-
त्यत्र प्रतेर्नास्ति कश्चिद्विशिष्टोर्थः । अथवा तस्य प्रत्यहमि-
त्यर्थ उन्नेयः । तथा च प्रत्यहमनुभवतीत्यर्थः । न केवलं
दृष्टं पश्यति श्रुतं शृणोत्यनुभूतमनुभवति प्रत्युतादृष्टम-
श्रुतमनुभूतं च पश्यति शृणोत्यनुभवति । नैतदेव ।
इतोऽप्यधिकमाश्चर्यं करोति । सच्च असच्च सर्वं पश्यति
सर्वश्च मनोदेवः पश्यति । मनस एकत्वात्कथं सर्वशब्द-
प्रयोग इति तु नाशङ्कनीयम् । प्रतिदेहमेकं मन इति-
कृत्वा सर्वेषु देहेषु स्थितानां मनसां संग्रहाय सर्वशब्द-
प्रयोग उपपद्यते । अत्र केचित् । महिमानुभवने मनस्तु
करणमेवानुभविता चान्य क्षेत्रज्ञ इति । न मनोनु-
भवितु । मनोऽप्यधिकृतमेव तस्य क्षेत्रज्ञस्य जागरणं
स्वप्नश्चेति । तत्तुच्छम् । एष देवः स्वप्ने महिमानम-
नुभवतीति स्पष्टमुक्तत्वात् । एतस्मिन्पुरुषे इत्यत्र पुरुष-
शब्दाभिलषितत्वाच्च मनस एव । एवं च पुरुषो देवश्च
मन एव नेतरत् । अत्र क्षेत्रज्ञस्य नामापि न श्रूयते ।
अन्यस्या उपनिषदो वचनमाश्रित्यान्योपनिषत्समाधानं
तु न विवेकिकार्यम् । सर्वा एवोपनिषदः स्वतन्त्राः ।
यस्यै यदोचते सा तच्छ्रावयति । न काचिदप्यधमर्णता-
मृच्छति कस्या अपि । अत एकैव रज्ज्वा बहूना-
मुष्मन्नां नयनमिव नैकेनैव पथा सर्वासामुपनिषदां
नयनं नीतिनयः । क्वचिज्जीवब्रह्माणोरभेदं दृष्ट्वा न
सर्वत्राभेदडिण्डिमवादनम् । न वा क्वचित्तयोर्भेदं दृष्ट्वा
सर्वत्र भेदडिण्डिमवादनम् । क्वचिदभेददर्शनमभेददर्शनं
च क्वचिददृढयति न सर्वासामुपनिषदां समानः पन्था
इति । ते तु वस्तुतः पण्डितम्मन्या ये सर्वा एवोपनिषदो
जीवब्रह्मविषये समानसिद्धान्तवादिनीरनुमन्यते । अतः
स्वतन्त्रो मनोदेवः स्वप्नान्पश्यतीत्येव सत्यम् ॥५॥

स यदा तेजसाभिभूतो भवति, अत्रैष देवः स्वप्नात्
पश्यति । अथैतस्मिन्शरीरे एतत्सुखं भवति ।

स मनोदेवो यदा तेजसा पित्तेनाभिभूतो भवति,
अत्र अस्यामवस्थायां स स्वप्नान् पश्यति । अथ तदा

स्वप्नदर्शनकालेस्मिन्शरीरे एतन्मनः सुखं भवति सुखी
भवतीत्यर्थः । सुखमित्यत्रार्शआदित्वादच् । कतर एष
देवः स्वप्नं पश्यति कस्य चैतत्सुखं भवतीतिप्रश्नद्वय-
मिहोत्तरितम् ॥६॥

अन्तिमं पञ्चमं प्रश्नमुद्दिश्याह—

स यथा सौम्य वयांसि वासोवृक्षं सम्प्रतिष्ठते । एवं
ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥७॥

सौम्य यथा वयांसि मायं वासोवृक्षं सम्प्रतिष्ठते
तथैव तत्सर्वं दृष्टं श्रुतमनुभूतं च पर आत्मनि परे
मनसि सम्प्रतिष्ठते । पराभिमतस्यात्मनो नीरूपत्वान्नि-
राधारत्वान्निर्गुणत्वाच्च नेह ग्रहणम् । अतस्ति सर्वत्र
गच्छतीत्यात्मा । यज्जाग्रतो दूरमुपैति दैवं तदु सुप्तस्य
तथैवेतीत्यादिवेदवचनान्मनसो गमनमागमनं च न
विरुद्धम् ॥ ७ ॥

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता
बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेश्वर आत्मनि
सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

एष हि मनोदेवो हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रस-
यिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा विज्ञानं विशिष्टं
ज्ञानमेवात्मा स्वरूपं यस्य सः । पुरुषः पुरि शरीरे शेते
इति पुरुषः । शरीर एव मनोदेवस्य निवासः । एष एव
मनोदेवो दर्शनस्पर्शनादीनां कर्ता भवति । स च मनो-
रूपः पुरुषः परे उत्कृष्टे अक्षरे यावच्छवित स्थायिनि
आत्मनि देहे सम्प्रतिष्ठते ।

निगमयति—

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायम-
शरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स
सर्वज्ञः सर्वो भवति । तदेष श्लोकः ॥१०॥

हे सोम्य यस्तु अच्छायं छायावर्जितम् अशरीरं
शरीरवर्जितम् अलोहितं लोहितादिसर्वगुणरहितम् अत
एव शुभ्रं दीप्तिमत् अक्षरम् स्वशक्तिद्वारा व्याप्तिमत् ।
अशूङ् व्याप्तौ । वेदयते प्राप्नोति स परमेवाक्षरं परमो-
त्कृष्टमक्षरं शरीरं प्रतिपद्यते । तदा स मनोदेवः सर्वज्ञो
भवति सर्वश्च भवति ॥१०॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्र-

तिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य स सर्वज्ञः
सर्वमेवाविशेति ॥११॥

विज्ञानात्मा विज्ञानमेवात्मा यस्य सः मनोदेवः ।
सर्वदेवरिन्द्रियैः सह यत्र सम्यक् तिष्ठति प्राणा भूतानि

च यत्र सम्प्रतिष्ठन्ति, हे सौम्य तदक्षरं शरीरं यस्तु
वेदयते लभते प्राप्नोति स सर्वज्ञो भवति सर्वम् आवि-
वेशेति च । सर्वो भवतीत्यर्थः । अत्र तस्य शरीरस्य
प्रशंसा यत्र मन इन्द्रियाणि प्राणश्च सम्यक् प्रतिष्ठन्ति ।
अत्र वेदनं लम्बनम् ॥ ११ ॥

इति प्रश्नोपनिषदि चतुर्थः प्रश्नः

अथ प्रश्नोपनिषदि

पञ्चमः प्रश्नः

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पत्रच्छ । स यो ह वैत-
द्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं
वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥

अनुक्रमेण सत्यकामो द्वितीयः । व्युत्क्रमेण च पञ्चमः ।
सोप्राक्षीत्पिप्पलादम् । भगवन्, मनुष्येषु मननशीलेषु
य प्रायणान्तं मरणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत चिन्तयेत्ते-
नाभिध्यानेन कतमं लोकं जयतीति । अज्ञानिभिः कृत
इवैष प्रश्नः । न हि सन्ति बहवो लोका जेतव्या येषु
यस्य कस्यचिल्लोकस्य जये भवेदोङ्कारध्यानं साधनम् ।
लोकैः कल्पिता लोकाः । लोके लौकिकैः कल्पितेन्धत-
मसे न लोकैरवाप्यत आलोकः । तेनैवेतादृशाः प्रश्नाः
संभवन्ति । भवतु नाम । सत्यकामेनोङ्काराभिध्यानेन
कतमो लोको जीयत इत्येव पृष्ठम् । यद्यप्योङ्कारे = ओ-
मिति शब्दे अ उ म् इति त्रीण्यक्षराणि सन्ति परं तेषां
सम्मेलनेनोमिति भवति । न हि पार्थक्येनावस्थितानां
त्रयाणामेव वर्णानामोङ्कारत्वम् । एवं चोङ्कारत्वं प्रति-
वर्णम् अ उ म् इत्यादौ न विश्राम्यति । त्रयाणां समूह
एव तस्य विश्रमः । एवं चोङ्काराभिध्यानेनैव फल-
प्राप्तिज्ञानमभीप्सितम् न तु प्रत्येकवर्णाभिध्यानेन ।
तथाप्युषिः प्रतिवर्णध्यानफलमुपदिशति । तत्तुच्छम् ।
नैतदुत्तरं प्रश्नानुकूलं भवति अतो मया क्लिष्टपथं परि-
त्यज्य सुकरं वर्त्माङ्गीकृत्य पञ्चमी श्रुतिर्व्याख्यायते
तत्र प्रस्तुतप्रश्नस्योत्तरं दृश्यते ॥ १ ॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परमपुरुष-
मभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादोद-
रस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः ।
स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स एतास्माज्जीवधना-
त्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ
भवतः ॥ २ ॥

अत्र निगूढं तत्त्वमेकं विचार्य श्रुतिभाष्ये प्रवृत्तिः
कृता सांघीयसी स्यात् । अत्र प्रायणान्तमोङ्कारध्यानेना-
भिध्याता कतमं लोकं जयतीति प्रश्नः । उत्तरं च
त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेत्याद्यु-
क्तम् । तत्तु न सामिचीन्यमञ्चति । ओङ्कार एव ध्या-
तव्य इति प्रश्नकर्तुराशयः । उत्तरे च परमपुरुषो ध्या-
तव्यो नोङ्कारः । ओङ्कारस्तु ध्यानसाधनं तृतीयान्तेन
पदेनोक्तम् । इदमयुक्तमेव । ओङ्कारो ब्रह्मेति भावना
भावयितृणां समूलघातमुच्छिन्ना भवति । भवतु ।
श्रुतिस्तु व्याख्येया । यस्त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं
पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि तेजःस्वरूपे सूर्ये सम्पन्नो
भवति । सूर्यशब्दः प्रकाशस्वरूपार्थे लाक्षणिकः तेजसी-
ति विशेषणश्रवणात् । तच्च प्रकाशस्वरूपं न किञ्चिद-
न्यद् ब्रह्मैव । अत एवोक्तं स पाप्मना विनिर्मुक्तः साम-
भिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति । एवं च ब्रह्मलोक एव सूर्य-
लोकः । सूर्यलोक एव ब्रह्मलोकः । तत्र दृष्टान्तमाह-
यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते शुद्धश्च भवति,

एवं स उपासकः पाप्मना विनिर्मुक्तो भवतीति शेषः । ततः परं स सामभिर्ब्रह्मलोकमुन्नीयते । अत्र सामभिरित्यस्य सामवेदेनेति नार्थः । तृतीयमात्रारूपैरित्यपि नार्थः । तृतीया मात्रा त्वोङ्कारे मकारः स्यादानुलोम्येन । प्राप्ति-लोम्येन चाकारः स्यात् । न त्वोङ्कारस्तृतीयमात्रारूपः किं च सामभिरिति पदस्याकारोकारमकारैः सहेत्यर्थः । सोमभिरिति वक्तव्ये सामभिरित्युक्तम् । अकारोकारमकारात्मकेनोङ्कारेण परः पुरुषो ध्यातव्योऽत एव तैस्त्रिभिरक्षरैः समूहात्मकेनैवाक्षरेण साधनीभूतेन स ब्रह्मलोकः प्राप्यते । तदनन्तरं किं भवतीत्याह—स एतस्माज्जीवघनाद्विमुच्य परात्परं पुरुषमीक्षते । ब्राह्मणपद्धत्या पुरुषशब्दो विगृह्यते पुरिषायमिति । पुरि देहे शयनादेव स पुरुष उच्यते । परं नैतत्तात्पर्यं सार्वत्रिकम् । शरीरसम्बद्धे एवात्मनि पुरुषत्वं प्राप्नोत्येतया दिशा । शरीरान्निर्गतस्य न स्यात्तस्य पुरुषत्वम् । एवं पुरुषसूक्ता-म्नातः पुरुषशब्दो दूयेत । पुरुष एवेदं सर्वमित्युक्तम् । ततः पुरुषि शरीराणि सिनाति बध्नाति गृह्णातीति पुरुष इति वास्तविकोर्थः । एवं ही पुरुषशब्दो ब्रह्मापि स्पृशति नान्यथा । तदेतौ तत्रैतौ । अथवा तदर्थप्रतिपादन एतौ वक्ष्यमाणौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्यान्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

तिस्रो मात्रा अकारोकारमकारस्वरूपाः । ता अन्योन्यसक्ता अपि ओंकारत्वं प्राप्ता अपि अनविप्रयुक्ता न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता अभिन्ना इत्यर्थः । अविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ता भिन्ना इत्यर्थः । सम्बद्धा अपि यदा ता मात्राः पृथक्पृथगर्थं बोधयन्ति तदा ता मृत्युमत्यो मृत्युमेवावहन्ति नामृतम् । परं सम्यक्प्रयुक्तासु ज्ञानपूर्वकमुच्चारितासु बाह्यान्तरमध्यमासु क्रियासु जपक्रियासु सतीषु स ज्ञो ज्ञानरूप आत्मा न कम्पते न विनश्यति । अयं भावः । क्रियायास्त्रयः प्रकाराः । बाह्यक्रिया, आभ्यन्तरक्रिया, बाह्याभ्यन्तरक्रिया चेति । अयमेव प्रकारो मध्यमशब्देनोक्तः । काश्चन क्रिया बाह्या एव भवन्ति यथा गमनाद्याः । काश्चनाभ्यन्तरा भवन्ति यथा सततस्मरणाद्याः । काश्चनोभयमिश्रा भवन्ति यथा ध्यापनाद्याः । यदेतास्त्रिविधाः क्रियाः सम्यक्प्रयुक्ता भवन्ति

तदात्मा मुक्तो भवतीति । तिसृणां क्रियाणां प्रयोगे सम्यक्त्वं च धर्मबुद्ध्यानुष्ठितत्वम् । कापि क्रिया यदि धर्मबुद्ध्यानुष्ठिता भवेन्न सा बन्धाय भवति । ततश्चात्मा विमुच्यत एवेति ॥ ६ ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्कवयो वदन्ति । तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्यतेच्छान्तामजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

ऋग्भिर्ऋग्वेदेन तं लोकं मनुष्यलोकं प्राप्नोत्युपासक इति कवयो वदन्ति । यजुर्भिर्यजुर्वेदेनान्तरिक्षं सामभिः सामवेदेन यत्तद् ब्रह्मलोकं प्राप्नोति । सर्वेषां वेदानामायतनमोंकारस्तेन विद्वान् यत् शान्तमजरममृतमभयं परं ब्रह्म तं तत् अन्वेति प्राप्नोतीत्यर्थः । ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिरिति प्रयोगः पिप्पलादप्रसिद्धः । अन्यथा ऋग्वेदेन यजुर्वेदेन सामवेदेनेति प्रयोग एव साधीयान् । अथर्ववेदस्तदानीं न स्यात्प्रसिद्ध इति मन्ये । इयमुपनिषदस्मिन्काले विरचितासीत्तदानीं सर्वत्रैव यज्ञस्यैव डिण्डिमः । वेदा यज्ञार्था एवेति तत्कालीनानां प्रतीतिः । अत ओंकारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरिति मतमौपनिषदानाम् । यद्यप्योंकारो नौपनिषद एव । वेदेषु स श्रुतः । यजुर्वेदे ओं स्मर क्रतो स्मरेति प्रसिद्धमेव । यजुर्वेदे चत्वारिंशोऽध्यायो न वेदः किन्तूपनिषदिति बहूनां विदुषां मतम् । तेन नास्त्येवोंकारो वैदिक इत्यपि तेषां मतम् । परमिदं मतं न तथ्यम् । सर्वा एवोपनिषदो ब्राह्मणेष्वेव पठिता नैकापि वेदे । यजुर्वेदो ब्राह्मणं नास्ति, वेदोस्ति । तत्र न स्यादुपनिषत्पाठः । अतश्चत्वारिंशोऽध्यायो वेद एव नोपनिषत् । यद्युपनिषदेव सोऽध्याय इत्याग्रहस्तदा यजुर्वेदोपि ब्राह्मणमेव । ततश्च द्वितीयो वेदोन्वेषणीयः । किंचैकोनचत्वारिंशाध्यायं यावदेव मन्त्राः कर्मसु विनियुक्ता न चत्वारिंशाध्यायोपि तेन वेदबाह्य एवायं भाग उपनिषन्तामेति वक्तुं न शक्यम् । एतत्तु याज्ञिकाधीनं को भागः कश्च मन्त्रो यज्ञेषूपयोज्यः कश्च नेति । यो भागो वेदानां यज्ञेषूपयुक्तः स एव वेद इति व्यवस्थापयितुं नोत्सहेत कोपि विद्वान् । चत्वारिंशाध्याये एकं किमपि नास्ति यदन्येष्वध्यायेषु यजुर्वेदे न स्यात् । तपोप्यधिका मन्त्रास्तत्त्वज्ञानावबोधकाः । ब्राह्मणभागोपि तत्र प्रक्षिप्त इति त्वन्यत् । वस्तुतस्तु

ऋग्वेद एव वेदत्वमवगाहते । एक एव वेद आसीत् ।
 ऋग्वेदीयानेव मन्त्रान्संगृह्य साम संस्कृतम् । यजुर्वेदेपि
 सन्त्येव बहवो मन्त्रा ऋग्वेदश्रुताः । अथर्ववेदेपि तथैव ।
 याज्ञिकैरेव स्वानुकूल्यं सम्पादयितुमेक एवर्ग्वेदश्चतुर्धा
 सम्पादितः । यद्येष एव पक्षो विदुषां सम्मतस्ततः

स्यान्नाम यजुर्वेदस्यान्तिमोध्याय उपनिषत् । न तदा
 तत्र विवादः । परं यदि नैष पक्षो विद्वत्सम्मतस्तर्हि
 नास्त्येवान्तिमोध्याय उपनिषदिति प्रतिपाद्यमेवेति
 अलमतिविस्तरेण ॥ ७ ॥

इति प्रश्नोपनिषदि पञ्चमः प्रश्नः

अथ प्रश्नोपनिषदि

षष्ठः प्रश्नः

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्
 हिरण्यनाभः कोसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैनं प्रश्नम-
 पृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ । तमहं
 कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद । यद्यहमिमवेदिषं कथं
 ते नावक्ष्यमिति । समूलो ह वा एष परिशुष्यति
 योनृतमभिवदति । तस्मान्नाहमिनृतं वक्तुम् । स
 तूष्णो रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि क्वासौ
 पुरुष इति ॥ १ ॥

षोडशकलपुरुषगवेषणेत्येवायातम् । वस्तुतस्त्वन्तरमेतद्
 यद् राजकुमारेण पुरुषस्य स्थानं न गवेषितं केवलं षोड-
 शकलपुरुषस्वरूपं जिज्ञासितम् । अत्र क्वासौ पुरुष इत्ये-
 तेन भारद्वाजेन प्रदेशोन्विष्यते । भवतु । वेत्थेति राज-
 पुत्रप्रयुक्तया क्रियया तस्योद्वत्यमेव प्रतीयते ।

तस्मै स होवाच । इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो
 यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

अथ सुकेशा भारद्वाज एनं पिप्पलादं पप्रच्छ क्वासौ
 पुरुष इति । अस्य प्रश्नस्य कारणं ब्रवीति—भगवन्
 कोसल्यो राजपुत्रः कदाचिद् मां प्राप्यैनं प्रश्नमपृच्छत् ।
 प्रश्नस्वरूपमाह—षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थेति ।
 तमहं राजकुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद । नाहं किञ्चिद्-
 गोपयामीति प्रत्याययितुमहमब्रुवं यद्यहमिमवेदिषं कथं
 ते नावक्ष्यमिति । तत्त्वानुपदेशे नास्ति किञ्चित्कारण-
 मिति । यतो योनृतमभिवदति स समूलः परिशुष्यति
 सर्वथा नश्यति । तस्मादहमनृतं वक्तुं नाहमिति ।
 मद्वचनं श्रुत्वा स कुमारो रथमारुह्य प्रवव्राज गतवान् ।
 तमेव प्रश्नं त्वा त्वां पृच्छामीति । अत्रेदं विचारणीयम्—
 राजकुमारभारद्वाजयोः प्रश्ने स्पष्टमेवान्तरम् । राज-
 कुमारोपृच्छत्षोडशकलं पुरुषम् । भारद्वाजोपृच्छत्क्वासौ
 पुरुष इति । सत्यम् । वस्तुतस्तु नास्त्येवान्तरम् । पूर्व-
 वृत्तं श्रावयित्वैव सोपृच्छत् क्वासौ पुरुष इति । असा-
 वितिसर्वनाम्ना षोडशकल इति परामृश्यत एव । ततश्च

तस्मै भारद्वाजाय स ऋषिरुवाच । हे सोम्य इहैव
 जगति अन्तःशरीरे शरीराभ्यन्तरे स पुरुषस्तिष्ठति यस्मि-
 न्नेताः अनुक्षणमेव बोधयितव्याः षोडश कलाः प्रभवन्ति
 उत्पद्यन्ते स्थितिं लभन्ते । अन्तःशरीरे पुरुष इतिवचना-
 त्प्रतीयते स्पष्टमेवायं प्रश्नो जीवात्मानमेवोद्दिश्य न तु
 ब्रह्मेति ॥ २ ॥

षोडश कलाः परिबोधयितुं संक्षेपेण पूर्ववृत्तमाह—
 स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भवि-
 ष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ।

स षोडशकल पुरुष ईक्षाञ्चक्रे विचारयाञ्चकार ।
 कस्मिन्नुत्क्रान्तेहमुत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रति-
 स्थितेहं प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

स प्राणमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः
 पृथिवीन्द्रियं मनः । अन्नम् । अन्नादीर्यं तपोमन्त्राः कर्म्म-
 लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

स पुरुषः प्राणमसृजत् प्राणादनन्तरं श्रद्धां खं वायु-
र्वायुं ज्योतिरापोपः पृथिवीमिन्द्रियं मनोसृजत् । तदन-
न्तरमन्नम् । अन्नादनन्तरं वीर्यम् । ततश्च तपो मन्त्रा
मन्त्रान् कर्म कर्माणि लोकाः कर्मफलानि लोक्यन्त इति-
व्युत्पत्त्या, लोकेषु च नाम चासृजत् । नायमुत्पत्तिक्रमः ।
परिगणनमात्रमेतत् । यद्युत्पत्तिक्रम एव एष इत्यभिमानः,
नान्तरात्मनः श्रद्धाखवायुज्योतिरादीनां प्रभवो भवितुम-
र्हति । हिमवतो गङ्गा प्रभवतोत्यपादानपञ्चमी । ना-
न्तरात्मा कस्याप्युपादानतां प्राप्तुमर्हति । अक्षय्यपदा-
त्प्रच्योतेतैव स क्षणात् । किं च नात्मा सर्वप्राणिकरणा-
धारो भवितुमर्हति । प्राणी आत्मा । तस्य करणानि ।
तेषामाधारोन्तरात्मेत्युच्यते । न ह्यात्मनः करणानि
भवन्ति । अथवा भवतु नाम । तेषामाधारस्तु प्राण्येव
स्यान्नान्य इति तु सत्यम् । तर्हि प्राणी कः ? आत्मा
वान्यो वा कोपि ? यद्यात्मैव तर्हि सर्वकरणाधारोन्तरा-
त्मेति विरुध्यते । नैरर्थक्यं वा प्रतिपद्येत । प्राण्यन्तरा-
त्मनोरैक्यात् । अविरुद्धत्वाच्च । यद्यन्तरात्मापि लोक-
प्रसिद्धः प्राणचायुरेव तर्हि न विवादः । प्राणादनन्तरमेव
श्रद्धोदयो भवितुमर्हति । न स्याच्चेत्प्राणो न स्यात्प्राणनं
सर्वथा श्रद्धोदयो न स्यात् । प्राणादिति नापादाने पञ्चमी ।
आनन्तर्यार्थं हि सा । वस्तुतोत्र कस्य कः स्रष्टेति न
विवेचनीयम् । षोडश कलाः परिगणयितव्या इत्येवैष
श्रमो वक्रश्च पन्थाः । ताश्च षोडश कलाः प्राणः श्रद्धा
ख वायुः ज्योतिरापः पृथिवी इन्द्रियं मनः अन्नं वीर्यं
तपो मन्त्राः कर्म लोका नाम चेति ॥ ४ ॥

स यथेसा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्र
प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नामरूपे । समुद्र
इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश
कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते
चासां नामरूपे । पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोकलो-
मृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥

उपरि परिगणिताः षोडश कला न स्थायिन्यो
नित्या वेति दृष्टान्तेन समर्थयितुमाह—यथा स्यन्दमानाः
प्रस्रवन्त्य इमा नद्यः समुद्रायणाः समुद्र एवायनं लय-
स्थानं येषां तथाभूताः सन्ति । समुद्रं च प्राप्यास्तं
गच्छन्ति । ततश्च तासां नाम च रूपं चोभे भिद्येते ।
ततश्च समुद्र इत्येव प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुस्त-

त्वज्ञानिन इमाः षोडश कला याः पुरुषायणाः शरीरा-
यनाः सन्ति ताः पुरुषं प्राप्य शरीरमधिगत्यास्तं गच्छ-
न्ति । पुरुषनाम्नैव तदा ता अभिधीयन्ते । तदा चासां
नामरूपे भिद्येते । तदानीं स एष पुरुषोकलोमृतश्च
भवति । कलास्वमृतत्वविरोधिन्यः । सत्सु तासु नात्मनः
स्वरूपोदयः । अत्र परिद्रष्टुरिति पुरुषायणा इति पुरुष-
मिति च त्रयः शब्दा कलहोत्पादकाः । यद्येते पर्याय-
वाचकाः पारस्पर्यं भिद्येत । पूर्वं परिद्रष्टृत्वं ततः पुरुषा-
यणत्वं ततः पुरुषत्वम् । ततस्त्रय एवैते पृथक्स्वरूपा
इत्यवगम्यते । यद्येताः पुरुषायणा एव कथं पुरुषप्राप्त्य-
नन्तरं तासामस्तंगमनं सिध्येत् । यदि परिद्रष्टा पुरुष
एव तर्हि कथं विरोधिस्वरूपस्य परिद्रष्टुः कलास्वामित्वं
सिध्येत् । भवतु ॥ ५ ॥

अराविव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं
वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ।

रथनाभौ यथा अराः काष्ठखण्डविशेषाः प्रतिष्ठिताः
संलग्ना भवन्ति तथैव यस्मिन्पुरुषे कलाः षोडशो-
पर्युक्ता प्रतिष्ठिताः सन्ति भवन्ति वा तं वेद्यं ज्ञेयं पुरुषं
वेद जानीहि । तद्वेदनफलमवगमयति—मृत्युर्वो युष्मान्
मा परिव्यथा मा व्यथयतु । मृत्युशब्देन जन्मापि ग्रही-
तव्यम् । तत्पुरुषवेदनानन्तरं जनिमृत्योरुभयोरेवासंभव
इति । ननु तत्पुरुषज्ञानेन कथं मृत्युनिवारणमिति चेत् ।
शृणु । सर्वेषां रोगाणां नैकमेवौषधम् । रोगभेदादौषध-
भेदो भवति । रोगैक्येऽप्यौषधभेदो दृश्यत एव । संसारो
महान् रोगः । तन्निवृत्तये बहूनि सन्त्यौषधानि । भक्तिः
प्रपत्तिरपि तेष्वौषधद्वयम् । अहमेव तदिति ज्ञानमप्ये-
कम् । भक्त्या प्रपत्त्या च प्रसन्नो भगवान्स्वधाम
प्रयच्छतीति कथंचित्प्रत्यायनीयमेव । परं पुरुषज्ञानेन
सर्वबन्धननिवृत्तिस्तु हृदयं विह्वलयति । यथा
भक्त्या प्रपत्त्या च भगवत्प्रसादः परिकल्पितोपि
विश्वासास्पदतां धत्ते तथैव पुरुषज्ञानेनापि संसार-
निवृत्तिः परिकल्पिता लोकान् विश्वासभूमिं नयति ॥ ६ ॥

तान्होवाच । एतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद ।
नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

सर्वान्सम्बोध्य भगवान् पिप्पलाद उवाच एतावदेव
एतत् परं ब्रह्म अहं वेद । अतः परं न अस्ति मम

ज्ञानं तद्विषयकं नास्तीति । अत्र तत्त्वमन्वेष्टव्यम् । षोडशकलपुरुषसम्बन्धिनी जिज्ञासा । क्व तिष्ठति षोडशकल-पुरुष इति प्रश्नः । इहैवान्तःशरीरे स पुरुषः षोडशकला वा तिष्ठन्तीत्युत्तरम् । प्रश्नस्योत्तरं तु जातमेव । षोडशकलाविज्ञानायात्र चतुर्थी श्रुति-रावश्यकी । स्यन्दमानसरितां समुद्रगमनदृष्टान्तेन एवमेवास्येतिवाक्येन यदुक्तं तत्तु नोपस्थितां शङ्कां स्पृशति । क्वेतिप्रश्नस्यान्तःशरीर इत्येकमुत्तरम् । स ईक्षांचक्र इति स प्राणमसृजतेति च प्रश्नादतिरिक्तं वस्तु । तस्य पुरुषस्य किं भवतीति न प्रश्नः । काः कलाः कुत्र च तासामावास इत्यपि न प्रश्नः । किं च पुरुषायणाः कला इतिकथनेन कलाः सर्वा एव पुरुष-मेवाश्रित्य स्थिता इत्यवगम्यते । तर्हि पुरुषं प्राप्येत्ये-तस्य नास्ति कोप्यर्थः । यदि ताः पुरुषायणा अवश्यं पुरुषं प्राप्ताः । यदि पुरुषं प्राप्य ता अस्तं गच्छेयुस्तर्हि पुरुषायणा एव न स्युः । स्यन्दमाना नद्योवश्यं समु-द्रायणाः । समुद्रं प्राप्य नामरूपे विहाय तास्तत्रैव विलीना भवन्ति । षोडश कलास्तु न पुरुषायणाः प्रत्युत पुरुषं प्राप्य ता अस्तं गच्छन्ति । नद्यस्तु नदीनाथं प्राप्य तत्त्वमेव प्राप्नुवन्ति । षोडश कलास्तु पुरुषं प्राप्य न पुरुषत्वमाप्नुवन्ति । न वा पुरुषे लीयन्ते । पुरुषस्यासङ्गत्वेन तस्य कस्यापि लयस्या-सम्भवात् । जले जलस्य लयः शक्यः । समानधर्मत्वात् समानस्वरूपत्वाच्च । पुरुषे कलानां लयोकलनीयः । विधर्मत्वादिरूपत्वाच्च । किं च यदि कलानां पुरुष एव लयः, न स्यात्सोकलः शतवर्षेणापि । जले प्रक्षिप्तं लवणपिण्डं स्वरूपं जहातीति सत्यम् । न धर्मं जहाति न वा नाम । क्षारं जलं लावणं जलमित्यादिप्रतीतिस्तु नापनीता भवति । रूपान्तरं भवति तस्य नास्तंगमन-मिति । पुरुषं प्राप्य कला अपि पुरुषत्वं प्राप्नोतीति प्रतिपादनं तु केवलं हास्यास्पदम् । कलासत्त्वेपि कथं पुरुषस्याकलत्वमिति न विज्ञेयम् । कलानां परिक्षये न भवति पुरुषः षोडशकल इति । किं च षोडश

कलाः पुरुषे शरीरस्वामिनि प्रतिष्ठिताः सन्तीति वचन-मपि न तथ्यम् । तत्र प्रतिष्ठानासम्भवात् । यत्र च प्रतिष्ठितास्तास्तस्य पुरुषस्य ज्ञानेन कथमपि मृत्यु-व्यथापरिहारो नैव स्यात् । इति सर्वमसम्बद्धम् । भवतु तिष्ठतु नाम परं पिप्पलायनः प्रामाणिक ऋषिः । तेनोक्तं नातः परं मम ज्ञानमिति । अनेनैव नम्रवचसा महानुभावत्वं तस्य विज्ञापितं भवति । नातः परमित्यस्य मदुपदिष्टान्यो ब्रह्मनिरूपणप्रकारो नास्तीति नार्थः । एतावदेवाहं परब्रह्मविषये जानामीत्यनेन स्वज्ञानसीमानं मानयति न तु ब्रह्मसीमानं प्रमाणयतीति । अन्यदपि किञ्चित् । यस्य प्रश्नः स एव बोधनीय इति नियमः । प्रश्नस्तु भारद्वाजस्य कथं तर्हि तान्होवाचेति । उच्यते । स्यान्नाम ब्रह्मजिज्ञासा षण्णामेव । परन्तु वस्तु-तस्तु भारद्वाज एवासीत्तर्ज्जिज्ञासुः । अन्ये पञ्च भवेयुर्नाम ब्रह्म जिज्ञासमानाः परन्तु तर्ज्जिज्ञासा तेषां गौण्ये-वासीत् । अत एव तेषां प्रश्ना न स्पृशन्ति ब्रह्म । अत एव च नानुक्रमेण प्रतिक्रमेण हि प्रश्नोत्तराणि सम्भावितानि । अत एव च ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति नमनोपपत्तिः । पञ्चानामृषीणां प्रश्नेष्वेकोपि प्रश्नो न तथा येनाविद्यायाः परं पारं गमनं स्यात् । भारद्वाज-स्यैव प्रश्नो यथाकथञ्चिद्ब्रह्म स्पृशतीति ॥७॥

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

पिप्लादस्य नम्रतामनुभूय तेत्यन्तप्रभाविता बभूवुः । अपूपुजंश्च तम् । उपकारं चामन्यन्ता त्वं हि नः पितेत्यादिकथनेन । अधमर्णास्ते उत्तमर्णे पिप्पलादर्षो नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्य इति बहुवचनो-च्चारणेन द्विरुच्चारणेन च परमां श्रद्धां व्यञ्जयन्ति स्म । द्विरुक्तिरिह न समाप्त्यर्थिका श्रद्धातिशयविद्योति-कैवेति ॥ ८ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्संस्कारभाष्यं समाप्तम् ।